

Social Cohesion and Development

Vol 13, No 1 (2018)

On Schools and Gods

Social Cohesion and Development
 Biannual Scientific Review,
 Spring 2018, volume 13, issue 1

Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη

25 Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση, Άνοιξη 2018, τόμος 13ος, τεύχος 1

FOCUS *On Schools and Gods | Des Écoles et des Dieux*

ΘΕΜΑ *Περί Σχολείων και Θεών*

ARTICLES
Άρθρα

Elena Karachontziti & Georgios Stamelos, Introduction | Présentation | Εισαγωγή

Εύη Ζαμπέτα, Θρησκεία, δημοκρατία και εκπαίδευση

Ιωάννα Κομνηνού, Η διαμόρφωση θρησκευτικών ταυτοτήτων σύμφωνα με τις αλλαγές του μοντέλου διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών στην Ελλάδα από το 2011 και μετά

Πολύκαρπος Καραμούζης, Η θρησκευτική αγωγή μεταξύ ενδοσχολικής λειτουργίας, θρησκευτικών αντιλήψεων και κοινωνικών πρακτικών του θρησκευτικού πεδίου. Μελέτη περίπτωσης

Béatrice Mabilon-Bonfils, L'islam des manuels scolaires français: Comment l'école diffuse des stéréotypes

Saeed Paivandi, École islamisée en Iran: Dieu est présent partout

Albert Kory Dione, Enjeux et réalités de l'introduction de l'éducation religieuse dans les écoles publiques élémentaires et le projet de modernisation des «daara» au Sénégal

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΙΟΝΙΚΟΣ

Introduction

Elena Karachontziti, Georgios Stamelos

doi: [10.12681/scad.19908](https://doi.org/10.12681/scad.19908)

Copyright © 2019, Elena Karachontziti, Georgios Stamelos

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Karachontziti, E., & Stamelos, G. (2019). Introduction. *Social Cohesion and Development*, 13(1), 5–17. <https://doi.org/10.12681/scad.19908>

Introduction

Elena Karachontziti, *Catholic University of Paris*,

Georgios Stamelos, *University of Patras*

The publication of this issue “On Schools and Gods” was occasioned by the public dialogue on the changes that have been made to the Religious Education lesson in Greece in recent years. While at the level of application in the school classroom, Religious Education does not enjoy an especially high status, and is, rather, one of the marginal lessons, as much at the level of educational policy as on a symbolic level, it is not simply just another lesson on the school timetable. Its organization and content are a result of the State’s political and historical course. More specifically, the kind of religious education that an educational system chooses to apply is no more than the outcome of the relationship between the state and the church, the secularization of society, the content of the civil identity that the school is called on to promote and the demographic features of the country.

In other words, two major stakes are highlighted, which have to do with deciding on priorities. Firstly, what is the relationship between science and faith and which of the two takes precedence? Secondly, what is the relationship between the state and the church? More precisely, which wields the utmost power in the organization and administration of society? Who determines and diffuses principles, rules and values and who determines as much the formation of the state as the content of what it is to be a citizen, and consequently the formation of the individual? In any case, this implies the importance of the individual/citizen’s moral education and behind it lies competition amongst various institutions for its definition. Handled wrongly, the negotiation of these stakes is often stormy and confrontational and at other times it is consensual and coordinated, as the specialized literature reveals (see the text by Paivandi).

However, the discussion on the place of religion in the educational system and how it is to be taught, is not only a greek phenomenon. Quite the opposite. Similar scientific interest has revived in recent decades on an international level. After a long period when researchers’ interest focused on the secularization of societies and the gradual distancing of “God” from public schools, a new alternative seems to be gaining ground slowly but surely. The educational systems are either reconsidering the pre-existing mechanism for religious education or are bringing it back. This shift is due, on the one hand, to the need for a new model of citizenship that takes into consideration the all-round identity of the individual, including the religious dimension. On the other hand, the spread of scientific discourse, which clashes with religious discourse, contributes at times too to particular social environments, to the radicalization of identities and creates an urgent need for conflict management, an area which gives prominence to what religious education with its revised content has to offer. Work on this issue began a year ago, with a call for an expression of interest to various European universities. Interest was intense as we received 15 proposals in a very short space of time. The evaluated proposals dealt with various national cases (France, Switzerland, Greece, Iran, Italy, Norway, Senegal). However, interest in the Greek and French educational system was multifaceted, bringing to light the role of religion at the level of local citizenship (the case of the region of Alsace Moselle in France).

Then, following a strict selection process, and respecting certain time limits, this issue, whose starting point is Greece, takes us to France, Iran and Senegal. The aim is, through a comparative consideration of the matter, to highlight the stake of the religious phenomenon in the education of the citizen and to understand how the various education systems around the world handle it at the level of school programme. The research presented is in Greek and French and touches on issues of planning and application of educational policy. There will then be a brief presentation of papers.

Three researchers, then, study the Greek case. The common point they share concerns the developments in the Religious Education lesson. Each examines the introduction of new school programmes for religious education and the relationship between religion and school, from different perspectives. In this way, the various aspects for study that this particular area offers are highlighted, as well as the conflicting views that prevail in Greek society and the scientific community. If one wanted to isolate a key concept for further research, it would most likely be that of religiosity, which is inherent in the three texts though from a different point of view, signification and use (or non use).

Evi Zambeta, Department of Early Childhood Education at the University of Athens, examines religious education in relation to respect for Human Rights and religious tolerance. She examines the changes to the lesson of religious education from the perspective of the ever increasing multiculturalism of Greek society. She focuses on the political battle between State and Church that has broken out in recent years regarding the obligatory nature and content of the lesson and discovers that the new curricula continue not to favour the integration of religious diversity in the school classroom and as a result, in Greek society.

Ioanna Komninou, University of Thessaloniki, examines the change in the Religious Education lesson from a different viewpoint. Placing emphasis on the contribution of education to the shaping of the desired model of citizenship, she refers to the adoption of models for religious education from the anglo-saxon world, which teaches religion in a fragmented way, and do not correspond to the reality of life in Greece. Attempting a critical analysis of the discourse of the public positions of the Ministries that worked on the new curricula and the relevant articles in the press until 2011, she claims that the changes were promoted as political necessity and not as a demand emanating from Greek society.

Polykarpos Karamouzis, Department of Primary Education at the University of the Aegean, tries to mediate the conflicts that the previous researchers present. He presents a study related to the students' views on the features of the field of religion, as these have been shaped in Greek society, with Religious Education at the centre. The aim of his research is to examine whether the religious features of those questioned are related to the views they have formed on the Religious Education lesson and the recommended changes in its content. Research interest turns mainly on the future teachers of this lesson, in other words students in the Theological schools and Departments of Education, with the aim of examining how positive they are to the developments in the content of the lesson of religious education.

The articles in French communicate a different reality and bring to light various factors for the investigation of the application of religious education in the education system. Acquire wide knowledge of the cultural heritage of the country, change of political regime, increase in the attendance rate at public schools. The first two articles refer to the significance assigned by each educational system to school textbooks as a means for the formation of social representations and civil identity. The last one focuses on the actors involved in the planning and application of educational policy.

Beatrice Mabillon Bonfils, University of Cergy Pontoise, focuses on the French non-religious public school. This school hasn't offered religious education since 1905, however, over the last decade it has been making an attempt at interdisciplinary teaching of the religious phenomenon. Her contribution examines the formation and Representations of the Other and more specifically Islam through the content analysis of the History textbooks for the pupil and the teacher for the final two years of senior high school, which were taught in the school year 2015-2016. This particular year is an important one in modern French history as the country has been rocked by terrorist attacks carried out in the name of the Islamic religion and which contribute to the construction of the "Muslim problem", whereby the "bad" is identified with Islam, and the demand for respect for French history as well as French values and traditions finds legitimacy as it resurfaces in current affairs.

Saeed Paivandi, University of Lorraine, refers to the relationship between school and religion in Iran, undertaking a historical review from the founding of the educational system to its gradual secularization by the Pahlavi Dynasty after 1906, arriving at the counter-reformation that was implemented by the Islamic Democracy of Iran following the revolution in 1979. Indeed, the last revolution, whose aim was to wipe out traces of western influence, attempts the islamization or desecularization of the school. He is watching over the creation of the "muslim revolution". He studies, then, contemporary school textbooks as a means of political power for the application of the new Islamic educational policy. School discourse is examined from the point of view of the twin axes of knowledge/faith and the contradictions that are caused.

The contribution of Albert Kony Dione, University of Rouen, refers to the reform that took place from the first decade of 2000 in Senegal, a multi-racial and polytheistic country where Islam is the most prevalent religion by population. The provision of religious education traditionally takes place either in private schools or in the "daara (Islamic schools), and as a result a significant portion of the population doesn't attend the French speaking public school at all. One of the aims of this reform is the instrumentalization of religious education aimed at combating illiteracy, the generalization of primary education as well as the subordination of the "daara" to the network of the national educational system and consequently their subordination to state control. Through research of official documents and field research Dione presents the problems that the implementation of the reform runs into.

These then are some of the aspects of scientific interest in the area of "school and religion". For many, a conservative and outdated issue, for others a fertile ground for investigation, the question of religious education doesn't appear to be a random one. The radicalization of religious identities that is due in part to the conflict of religious and scientific discourse, the rise of religious fanaticism, the increased movement of populations across the globe, the rise of local and supranational models of citizenship, the instrumentalization of religious integration as an expression of social intolerance and frustration, reveal that it is a burning issue that will continue to occupy the research community in the coming decades.

Finally, we would like to thank Jean Houssaye (Emeritus Professor University of Rouen), Marie-Francoise Fave-Bonnet (Emeritus Professor University of Nanterre-Paris X), Augustin Mutuale (Professor Catholic University of Paris), Nicole Blondeau (Assistant Professor University Paris VIII – Saint Denis), Ferroudja Allouache (Assistant Professor University Paris – VIII – Saint Denis), Emilie Dubois (Assistant Professor University of Rouen), and Brigitte Beauzamy (Contracted Assistant Professor Catholic University of Paris) for their contribution as external evaluators, to the publication of the current issue.

Biographical note

Elena Karachontziti is Adjunct Professor in the Department of Education (Catholic University of Paris). She holds a Phd from the Universities of Patras and Paris 8. Within the context of her doctoral thesis and publications, she has worked on European citizenship as well as on European educational policy as far as the integration of religious and cultural otherness is concerned. (Contact: elkargr@gmail.com).

Georgios Stamelos is a Professor of Educational Policy in the Department of Education (University of Patras). His fields of research are Higher Educational Policy, European Educational Policy and Teacher Education. He is a member of the Board of the Hellenic Quality Assurance and Accreditation Agency (HQA), responsible for the Humanities. He is the coordinator of the inter-university network Higher Education Policy (HepNet) (<http://hepnet.upatras.gr>) and director of the interuniversity Master program "Higher Education Policy: Theory and Praxis". (Contact: stamelos@upatras.gr, gstam@otenet.gr).

Présentation

Elena Karachontziti, *Institut Catholique de Paris*

Yorgos Stamelos, *Université de Patras*

Le débat autour des changements du cours de religion en Grèce ces dernières années est à l'origine de la publication du présent numéro. Même s'il ne jouit pas d'une grande reconnaissance dans son enseignement en classe – il s'agit plutôt d'un cours marginalisé – au niveau tant de la politique éducative que symbolique, ce n'est pas seulement un cours supplémentaire du programme scolaire. Son organisation et son contenu renvoient à la construction historique de l'État. Plus précisément, le modèle d'éducation religieuse que chaque système éducatif applique est la résultante des relations État-Église, du niveau de sécularisation de la société, du contenu de l'identité citoyenne que l'école encourage et des données démographiques du pays.

Deux enjeux majeurs émergent donc, qui renvoient à des choix de hiérarchisés. Premièrement, quel est le rapport entre croire/savoir et lequel est mis en avant? Deuxièmement, quel est le lien entre État et religion? Plus précisément, quel est le pouvoir qui préside à l'organisation et à l'administration de la société? Qui élabore et diffuse les principes, les normes et les valeurs, et qui définit la construction citoyenne, par conséquent la construction de l'individu? Dans tous les cas, est sous-entendue l'importance d'une éducation morale de l'individu/citoyen et est occultée la concurrence des institutions différentes pour sa définition. D'après la bibliographie spécialisée, la négociation pour ces enjeux est très souvent houleuse et conflictuelle, d'autres fois consensuelle et unificatrice (voir l'article de Paivandi).

Cependant, le débat concernant la place de la religion dans le système éducatif n'est pas qu'une spécificité grecque. L'intérêt scientifique pour le sujet a été ravivé cette dernière décennie partout dans le monde. Suite à une longue période où la curiosité des scientifiques se concentrait sur la sécularisation des sociétés et l'éloignement progressif de Dieu de l'école publique, une nouvelle tendance gagne maintenant du terrain. Soit les systèmes éducatifs actuels révisent leur dispositif correspondant, soit ils le rétablissent. D'un côté, ce déplacement est dû à la néces-

sité de proposer un nouveau modèle de citoyenneté qui prend en compte l'identité globale de l'individu, la dimension religieuse comprise. De l'autre, la diffusion du discours scientifique, qui est en conflit avec le religieux, contribue à la fois et dans des milieux sociaux précis, à la radicalisation des identités et rend le besoin de gestion du dit conflit impératif. Dans ce cas, le cours de religion avec son contenu révisé est appelé à y contribuer. L'élaboration du présent numéro commence il y a plus d'un an, avec l'appel à contribution envoyé à des universités européennes diverses. L'intérêt fut vif car nous avons reçu pas moins de 15 propositions sur une courte période. Les propositions concernaient des cas nationaux divers (France, Suisse, Grèce, Iran, Italie, Norvège, Sénégal). Cependant, l'intérêt autour des systèmes éducatifs grec et français fut remarquable et multidimensionnel; entre autre le rôle de la religion dans la formation de la citoyenneté locale se mit en valeur (cas de la région de l'Alsace Moselle en France).

Les propositions ont été expertisées pour arriver à la sélection finale qui compose ce présent numéro, qui a la Grèce pour point de départ, qui nous emmène ensuite en France, en Iran et au Sénégal. Ce numéro, qui a la Grèce pour point de départ, nous emmènera en France, en Iran et au Sénégal. L'objectif est, à travers une vision comparatiste, de mettre en évidence l'enjeu du fait religieux dans l'éducation citoyenne et de comprendre comment les divers systèmes éducatifs le traitent dans le programme scolaire. Les recherches présentées dans ce numéro sont en grec et en français, et traitent des questions d'élaboration et d'application des politiques éducatives. Ensuite, une courte présentation des travaux est proposée. Afin de faciliter la lecture des non grecophones, le compte rendu des travaux grecs sera plus long.

Trois chercheurs étudient le cas de la Grèce. Ce pays est intéressant parce que l'État n'est pas séparé de l'Église. Ainsi, des contradictions sont présentes. D'une part, il s'agit d'un pays religieusement homogène où la religion chrétienne orthodoxe joue un rôle significatif dans la construction de l'identité. D'autre part, les Grecs ne semblent pas respecter les doctrines de leur religion. Globalement, on pourrait parler d'une «belonging without believing» (appartenance sans croyance) contrairement à la sécularisation de certaines sociétés du continent européen. Dans ce contexte, actuellement, la Grèce, avec l'Italie (autre pays où la religion est fortement présente), sont en première ligne, car elles se trouvent aux frontières de l'Europe et que des flux migratoires arrivent des pays du Moyen Orient, majoritairement de confession musulmane. Il s'agit d'une différence qui alimente le débat politique, parfois populiste, en amalgamant les flux migratoires, le risque de la perte de l'identité nationale et l'intégrisme religieux. Comme effet secondaire, le débat, parfois, s'oriente vers le cours de religion dispensé par l'école. Ce dernier a acquis un haut statut symbolique depuis la création du système éducatif en 1834 et, depuis, il a été instrumentalisé par les gouvernements successifs afin de créer une identité nationale homogène.

Les trois contributions sur la Grèce ont donc en commun les évolutions du cours de religion depuis les années 2010. Chaque chercheur examine l'introduction des nouveaux programmes d'éducation religieuse et la relation école-religion sous des angles divers. Elles mettent en évidence tant les volets d'étude multiples qu'offre ce domaine que les opinions contradictoires qui traversent la société grecque et la communauté scientifique. Si l'on voulait isoler un mot clef, pour enrichir un débat futur, ce serait celui de «religiosité». Ce terme est présent dans les trois textes, mais sous un angle, un sens et une utilisation (ou non) différents.

E. Zampeta aborde l'éducation religieuse en lien avec le respect des Droits de l'Homme et la liberté religieuse. Elle questionne les changements du cours de religion au regard de la multiculturalité accrue de la société grecque. Elle se focalise sur le débat politique, entre l'État et l'Église, qui est mené ces dernières années, en mettant en avant la décision récente de l'institution supé-

riure de justice qui considère que ces changements sont anticonstitutionnels et portent atteinte à l'identité grecque. La controverse qui concerne le contenu du cours de religion, et son obligation d'assiduité, renvoie aux efforts de l'Église de maintenir sa place dans les affaires publiques en mettant l'accent sur son rôle pour la préservation de l'identité. La chercheuse élabore son analyse sur la confrontation entre la théorie critique et le communautarisme. Elle pose la question du droit de l'école à encourager une religion et du modèle d'enseignement religieux qui serait adéquat dans une société pluraliste et démocratique. Elle interroge le caractère obligatoire de ce cours et le contenu des programmes scolaires. Selon ses résultats, les nouveaux programmes continuent à ne pas favoriser la prise en compte de l'altérité religieuse dans la classe et, par conséquent, dans la société grecque. Elle propose que l'école abandonne son symbolisme religieux afin de respecter les identités multiples qui y sont présentes et pense que le cas grec peut devenir un tremplin pour un débat sur la place de la religion dans l'école au niveau européen.

I. Komninou étudie la transformation du cours de religion sous un autre angle. Elle se réfère aux tendances dominantes de la religion du monde anglo-saxon et à la manière dont celles-ci se répercutent dans le contenu des nouveaux programmes scolaires d'éducation religieuse. En soulignant la contribution de cette dernière dans la formation du modèle citoyen désiré, elle étudie les programmes scolaires édités depuis 2011. Son objectif est de mettre en lien leur contenu avec des conceptions et des directives politiques qui visent la formation des identités concernées. Selon Komninou, une bibliographie importante concernant le contenu de cours de religion a été établie pendant la dernière décennie. Les deux tendances qui dominent sont la formation des identités religieuses dont la base est la spiritualité New Age et la religion individuelle, et celle de la conservation des identités religieuses traditionnelles façonnées par les doctrines des religions institutionnalisées. Les résultats de son analyse des programmes montrent que le système éducatif grec adopte des modèles d'éducation religieuse propres au monde anglo-saxon dont l'enseignement des religions ne correspond pas à la réalité sociétale hellénique. Tentant une analyse critique du discours des positionnements publics des ministres, qui se sont occupés du changement et de la rédaction des nouveaux programmes, et les articles relatifs de la presse depuis 2011, elle soutient que les changements ont été promus comme une nécessité politique et non comme une demande de la société grecque. Elle suggère alors que le cours de religion enseigne les religions en tant que systèmes complets et non partiellement afin d'encourager la conscience interculturelle et de promouvoir les valeurs de l'acceptation de l'altérité et la coexistence pacifique.

P. Karamouzis atténue les contradictions évoquées par les chercheuses précédentes. Il explique que la présence du cours de religion dans le programme scolaire est en lien avec la place de la religion dans l'espace public et, par conséquent, que ce cours joue un rôle important dans la socialisation politique des jeunes. Cependant, l'hétérogénéité religieuse et le pluralisme des sociétés européennes semblent transformer l'organisation des dispositifs et le contenu des programmes correspondants. L'éducation religieuse, même si elle ne présente pas d'uniformité dans les pays de l'Union Européenne, est liée aux valeurs démocratiques, au respect des Droits de l'Homme et à la formation de la citoyenneté participative. Karamouzis s'appuie sur la recherche REDCo (Religion dans l'Éducation) qui s'est déroulée entre 2006 et 2009 dans huit pays européens auprès d'élèves de 14 à 16 ans. Il apparaît que les représentations des jeunes à propos de l'altérité religieuse sont assez modernes et que la majorité pense que l'école a un rôle de garant de la coexistence pacifique. Dans le prolongement de cette recherche, Karamouzis présente une étude sur les conceptions estudiantines des caractéristiques du champ religieux en se concentrant sur la formation religieuse que reçoivent les personnes. Interviennent aussi des facteurs

supplémentaires comme les perceptions religieuses, la religiosité, l'attitude vis-à-vis de l'Église, l'altérité, le racisme, la xénophobie. L'objectif du chercheur est de comprendre si les caractéristiques religieuses des interviewés sont en rapport avec les conceptions formulées pour le cours de religion et les changements proposés dans son contenu. L'originalité de sa recherche est qu'elle vise les futurs enseignants du cours de religion, les étudiants de théologie et ceux des départements de pédagogie (maîtres de l'école primaire, professeurs des écoles). Il s'agissait de vérifier si les étudiants étaient favorables au changement du cours en question. D'après sa conclusion, l'intérêt porté à ce cours par les interviewés dépend de l'existence ou de l'absence d'une forme de religiosité. Les étudiants qui soutiennent un cours ouvert et non confessionnel sont ceux qui déclarent peu ou beaucoup de religiosité. Par contre, ceux qui affirment un fort sentiment religieux, se déclarent favorables à un cours confessionnel.

Les articles francophones mettent en lumière une autre réalité et éclairent divers facteurs en faveur de l'introduction de l'éducation religieuse dans les systèmes éducatifs à travers le monde. L'appropriation de l'héritage culturel du pays, le changement de régime politique, l'augmentation du pourcentage de scolarisation à l'école publique sont parmi eux. Les deux premiers articles se réfèrent à l'importance attribuée aux manuels scolaires par les systèmes éducatifs, en tant que moyen de construction des représentations sociales et de l'identité citoyenne. Le dernier se focalise sur les acteurs de l'élaboration et de l'application de la politique éducative.

La réflexion de B. Mabillon Bonfils se centre sur l'école française laïque. Cette dernière, qui ne dispensait plus d'éducation religieuse depuis 1905, fait des efforts depuis une décennie pour un enseignement transdisciplinaire du fait religieux. Sa contribution explore l'élaboration des représentations de l'Autre, plus précisément de l'islam, à travers l'analyse du contenu des manuels scolaires d'Histoire pour l'élève et l'enseignant de la 2de et de la terminale, qui ont été utilisés pendant l'année scolaire 2015-2016. Cette année a profondément marqué la société française à cause des attentats commis au nom d'une certaine conception de l'islam.

S. Paivandi analyse la relation école-religion en Iran, en faisant une rétrospective historique de l'institutionnalisation du système éducatif à sa sécularisation progressive instaurée par la dynastie Pahlavi en 1906. Il conclut avec la contreréforme, imposée par la République Islamique d'Iran, suite à la Révolution de 1979. Cette dernière a pour objectif de supprimer les traces de l'influence occidentale et revendique l'islamisation ou la dé-sécularisation de l'école. Elle vise la formation du citoyen musulman. Le chercheur étudie alors les manuels scolaires en tant qu'instruments d'imposition de la politique éducative islamique. Le discours scolaire est étudié à travers le dyptique croire/savoir.

La contribution de Kony Dione aborde la réforme qui a eu lieu pendant l'année 2000 au Sénégal, pays multiethnique et multireligieux dont l'islam est la religion majoritaire. La religion paraît être facteur important de cohésion sociale pour les populations différentes qui vivent dans le pays. L'un des objectifs de la nouvelle politique éducative est la lutte contre l'illettrisme. Pour ce faire, des cours de religion sont introduits dans l'école primaire publique afin d'encourager le maximum d'élèves à poursuivre une scolarité, ce qui ne va pas sans une certaine forme d'instrumentalisation de la religion. Jusqu'à récemment, l'offre d'éducation religieuse se faisait traditionnellement soit dans les écoles privées, soit dans les «daara» (écoles coraniques) et, par conséquent, une grande partie de la population n'avait pas accès à l'école publique francophone. À travers l'analyse des documents officiels et une recherche de terrain, Dione présente les problèmes auxquels se heurte la politique éducative au Sénégal.

Ce sont ainsi quelques exemples des préoccupations de la communauté scientifique autour du domaine «religion-école». Pour certains chercheurs, il s'agit d'un sujet rétrograde et dépassé. Pour d'autres, il est fertile dans la perspective des nouvelles recherches. En tous cas, l'éducation religieuse ne semble pas être un sujet conjoncturel. La radicalisation des identités religieuses qui est due partiellement au conflit entre discours scientifique et discours religieux, l'offensive du fondamentalisme religieux, le déplacement accru des populations partout dans le monde, l'émergence de citoyennetés locales et supranationales, l'instrumentalisation de l'intégrisme religieux comme expression de l'intolérance et de la frustration sociale, montrent qu'il s'agit d'une question brûlante qui risque de mobiliser la communauté scientifique dans les prochaines décennies.

Enfin, nous voudrions remercier Ferroudja Allouache (Maître de conférences/ Université Paris 8), Brigitte Beauzamy (Chargée d'enseignement/ Institut Catholique de Paris), Nicole Blondeau (Maître de conférences/ Université Paris 8), Emilie Dubois (Maître de conférences/ Université de Rouen), Marie Françoise Fave Bonnet (Professeure émérite/ Université Paris 10), Jean Houssaye (Professeur émérite/ Université de Rouen), Augustin Mutuale (Professeur/ Institut Catholique de Paris), de leur contribution, en tant qu'évaluateurs externes, à la publication de ce numéro spécial.

Notes biographiques

Elena Karachontziti est professeure contractuelle au Département d'Education de l'Institut Catholique de Paris. Elle a fait sa thèse de doctorat en cotutelle avec les Universités de Patras et Paris 8. À travers ses études doctorales et ses publications, elle a travaillé sur la citoyenneté européenne et la politique éducative européenne en ce qui concerne l'intégration de l'altérité religieuse et culturelle dans le système éducatif. (E-mail elkargr@gmail.com).

Georgios Stamelos est Professeur de Politique Éducative (Université de Patras). Ses domaines de recherche sont la Politique Éducative de l'Enseignement Supérieur, la Politique Éducative Européenne et la Formation des Enseignants. Il est membre de l'Agence d'Assurance et d'Accréditation de Qualité de l'Enseignement Supérieur, et sa responsabilité porte sur les Humanités. Il est coordinateur du réseau interuniversitaire Higher Education Policy (HepNet) (<http://hepnet.upatras.gr>) et directeur du Master interuniversitaire "Higher Education Policy: Theory and Praxis". (Contact: stamelos@upatras.gr, gstam@otenet.gr).

Εισαγωγή

Ελενα Καραχοντζίτη, *Institut Catholique de Paris*

Γιώργος Σταμέλος, *Πανεπιστήμιο Πατρών*

Αφορμή για την έκδοση του παρόντος τεύχους «Περί Σχολείων και Θεών», στάθηκε ο δημόσιος διάλογος γύρω από τις αλλαγές στο μάθημα των Θρησκευτικών στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια. Αν και σε επίπεδο εφαρμογής στη σχολική τάξη τα Θρησκευτικά δεν απολαμβάνουν ιδιαίτερο status και είναι μάλλον από τα περιθωριακά μαθήματα, τόσο σε επίπεδο εκπαιδευτικής πολιτικής όσο και σε συμβολικό δεν είναι απλά ένα επιπλέον μάθημα στο σχολικό πρόγραμμα.

Η οργάνωση και το περιεχόμενό του απορρέουν από την πολιτική και ιστορική διαδρομή του κράτους. Πιο συγκεκριμένα, το είδος θρησκευτικής εκπαίδευσης που ένα εκπαιδευτικό σύστημα επιλέγει να εφαρμόσει δεν είναι άλλο παρά συνισταμένη της σχέσης κράτους-εκκλησίας, της εκκοσμίκευσης της κοινωνίας, του περιεχομένου της πολιτειακής ταυτότητας που το σχολείο καλείται να προωθήσει και των δημογραφικών στοιχείων της χώρας.

Με άλλα λόγια δύο μείζονα διακυβεύματα αναδεικνύονται που παραπέμπουν σε επιλογές προτεραιοτήτων. Πρώτον, ποιά η σχέση επιστήμης και πίστης και ποιά από τις δύο προτάσσεται; Δεύτερον, ποιά η σχέση κράτους και θρησκείας; Πιο συγκεκριμένα, ποιά είναι η υπέρτατη εξουσία στην οργάνωση και διοίκηση της κοινωνίας; Ποιός καθορίζει και διαχέει αρχές, κανόνες και αξίες και ποιός καθορίζει τόσο την πολιτειακή συγκρότηση όσο και το περιεχόμενο της ιδιότητας του πολίτη, συνεπώς τη συγκρότηση του υποκειμένου; Σε κάθε περίπτωση, υπονοείται η σημασία της ηθικής εκπαίδευσης του ατόμου/πολίτη και υποκρύπτεται ο ανταγωνισμός διαφορετικών θεσμών για τον επικαθορισμό της. Η λάθος διαπραγμάτευση αυτών των διακυβευμάτων είναι πολλές φορές θυελλώδης και συγκρουσιακή άλλες φορές συναινετική και συντονιστική όπως δείχνει η εξειδικευμένη βιβλιογραφία (βλ. και το κείμενο Paivandi).

Ωστόσο, η συζήτηση γύρω από τη θέση της θρησκείας στο εκπαιδευτικό σύστημα και τη διδασκαλία της δεν είναι ελληνικό φαινόμενο. Κάθε άλλο. Το αντίστοιχο επιστημονικό ενδιαφέρον έχει αναζωπυρωθεί την τελευταία δεκαετία σε παγκόσμιο επίπεδο. Ύστερα, από μια μακρά περίοδο που το ενδιαφέρον των ερευνητών εστίαζε στην εκκοσμίκευση των κοινωνιών και τη σταδιακή απομάκρυνση του «Θεού» από το δημόσιο σχολείο, μια νέα επιλογή φαίνεται να θεμελιώνεται σταδιακά. Τα εκπαιδευτικά συστήματα είτε αναθεωρούν τον προϋπάρχοντα μηχανισμό θρησκευτικής εκπαίδευσης είτε τον επαναφέρουν. Αυτή η μετατόπιση οφείλεται, από τη μιά, στην αναγκαιότητα για ένα νέο μοντέλο πολιτειότητας λαμβάνοντας υπόψιν την ολόπλευρη ταυτότητα του ατόμου, συμπεριλαμβανομένης της θρησκευτικής διάστασης. Από την άλλη, η διάδοση του επιστημονικού λόγου, ο οποίος συγκρούεται με τον θρησκευτικό, συμβάλλει ενίοτε και σε συγκεκριμένα κοινωνικά περιβάλλοντα, στη ριζοσπαστικοποίηση των ταυτοτήτων και κάνει επιτακτική την ανάγκη διαχείρισης της σύγκρουσης, τομέας στον οποίο αναδεικνύεται η προσφορά του μαθήματος των θρησκευτικών με το αναθεωρημένο περιεχόμενό του. Η επεξεργασία του παρόντος τεύχους ξεκίνησε πριν ένα χρόνο, με πρόσκληση εκδήλωσης ενδιαφέροντος σε διάφορα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Το ενδιαφέρον ήταν έντονο, καθώς λάβαμε 15 προτάσεις σε σύντομο χρονικό διάστημα. Οι προς αξιολόγηση προτάσεις αφορούσαν διαφορετικές εθνικές περιπτώσεις (Γαλλία, Ελβετία, Ελλάδα, Ιράν, Ιταλία, Νορβηγία, Σενεγάλη). Ωστόσο, το ενδιαφέρον για το ελληνικό και γαλλικό εκπαιδευτικό σύστημα ήταν πολύπλευρο φέρνοντας στο φως και το ρόλο της θρησκείας σε επίπεδο τοπικής πολιτειότητας (περίπτωση της περιοχής Alsace Moselle στη Γαλλία).

Ύστερα από αυστηρή αξιολογη επιλογή και σεβασμό των χρονικών ορίων, το συγκεκριμένο τεύχος, έχοντας αφητηρία την Ελλάδα, μας ταξιδεύει στη Γαλλία, στο Ιράν και στη Σενεγάλη. Ο σκοπός είναι μέσα από μια συγκριτική θεώρηση ν' αναδείξουμε το διακύβευμα του θρησκευτικού φαινομένου στην εκπαίδευση του πολίτη και να κατανοήσουμε το πώς τα διαφορετικά εκπαιδευτικά συστήματα ανά τον κόσμο το διαχειρίζονται σε επίπεδο σχολικού προγράμματος. Οι προς παρουσίαση έρευνες είναι στα ελληνικά και στα γαλλικά και άπτονται θέματα σχεδιασμού και εφαρμογής εκπαιδευτικής πολιτικής. Στη συνέχεια, θα γίνει μικρή παρουσίαση των εργασιών. Για διευκόλυνση όσων δεν διαβάζουν γαλλικά, η αναφορά στα γαλλικά κείμενα θα είναι εκτενέστερη.

Τρεις ερευνητές λοιπόν, μελετούν την ελληνική περίπτωση. Κοινό σημείο είναι οι εξελίξεις στο μάθημα των Θρησκευτικών. Ο καθένας εξετάζει την ένταξη των νέων σχολικών προγραμμάτων θρησκευτικής εκπαίδευσης και τη σχέση θρησκείας-σχολείου υπό διαφορετικό πρίσμα. Κατά

αυτόν τον τρόπο, αναδεικνύονται οι πολλαπλές πτυχές προς μελέτη που προσφέρει ο συγκεκριμένος τομέας, αλλά και οι αντικρουόμενες απόψεις που επικρατούν στην ελληνική κοινωνία και στην επιστημονική κοινότητα. Αν κάποιος θα ήθελε να απομονώσει μια έννοια κλειδί για περαιτέρω έρευνα θα ήταν πιθανόν εκείνη της θρησκευτικότητας, η οποία ενυπάρχει και στα τρία κείμενα με διαφορετική οπτική γωνία, νοηματοδότηση και χρήση (ή μη χρήση).

Η Εύη Ζαμπέτα, ΤΕΑΠΗ Πανεπιστημίου Αθηνών, εξετάζει τη θρησκευτική εκπαίδευση σε σχέση με το σεβασμό των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και την ανεξισθρησκεία. Εξετάζει τις αλλαγές στο μάθημα των Θρησκευτικών υπό το πρίσμα της ολοένα αυξανόμενης πολυπολιτισμικότητας της ελληνικής κοινωνίας. Εστιάζει στην πολιτική διαμάχη μεταξύ Κράτους και Εκκλησίας που έχει ξεσπάσει τα τελευταία χρόνια σχετικά με την υποχρεωτικότητα και το περιεχόμενο του μαθήματος και διαπιστώνει ότι τα νέα προγράμματα συνεχίζουν να μην ευνοούν την ένταξη της θρησκευτικής ετερότητας στη σχολική τάξη και κατά συνέπεια στην ελληνική κοινωνία.

Η Ιωάννα Κομνηνού, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, εξετάζει την αλλαγή του μαθήματος των Θρησκευτικών από διαφορετική σκοπιά. Τονίζοντας τη συνεισφορά της εκπαίδευσης στη διαμόρφωση του επιθυμητού μοντέλου της πολιτείας, αναφέρεται στην υιοθέτηση μοντέλων θρησκευτικής εκπαίδευσης από τον αγγλοσαξονικό κόσμο, τα οποία κάνοντας αποσπασματική διδασκαλία των θρησκευμάτων δεν ανταποκρίνονται στην ελληνική πραγματικότητα. Επιχειρώντας μια κριτική ανάλυση λόγου των δημοσίων τοποθετήσεων των Υπουργών που ασχολήθηκαν με τα νέα προγράμματα και τη σχετική αρθρογραφία στο Τύπο από το 2011, υποστηρίζει ότι οι αλλαγές προωθήθηκαν ως πολιτική αναγκαιότητα και όχι ως αίτημα της ελληνικής κοινωνίας.

Ο Πόλυκαρπος Καραμούζης, ΠΤΔΕ Πανεπιστήμιου Ρόδου, έρχεται να μετριάσει τις αντιθέσεις που παρουσιάζουν οι προηγούμενες ερευνήτριες. Παρουσιάζει μελέτη σχετικά με τις αντιλήψεις των φοιτητών γύρω από τα χαρακτηριστικά του θρησκευτικού πεδίου, όπως αυτά έχουν διαμορφωθεί στην ελληνική κοινωνία, με επίκεντρο τη Θρησκευτική Αγωγή. Ο στόχος της έρευνάς του είναι να εξετάσει αν τα θρησκευτικά χαρακτηριστικά των ερωτώμενων σχετίζονται με τις αντιλήψεις που έχουν διαμορφωθεί για το μάθημα των Θρησκευτικών και τις προτεινόμενες αλλαγές στο περιεχόμενό του. Το ερευνητικό ενδιαφέρον στρέφεται κυρίως στους μελλοντικούς διδάσκοντες του μαθήματος, δηλαδή στους φοιτητές των Θεολογικών Σχολών και των Παιδαγωγικών Τμημάτων με στόχο την εξέταση του κατά πόσον είναι θετικοί στις εξελίξεις του περιεχομένου του μαθήματος των Θρησκευτικών.

Τα γαλλόφωνα άρθρα αναδεικνύουν μια διαφορετική πραγματικότητα και φέρνουν στο φως διαφορετικούς παράγοντες για τη διερεύνηση της εφαρμογής της θρησκευτικής εκπαίδευσης στο εκπαιδευτικό σύστημα. Εγγραμμάτιση στην πολιτισμική κληρονομιά του τόπου, αλλαγή πολιτικού καθεστώτος, αύξηση του ποσοστού φοίτησης στο δημόσιο σχολείο. Τα δύο πρώτα άρθρα αναφέρονται στη σημασία που αποδίδει έκαστο εκπαιδευτικό σύστημα στα σχολικά βιβλία ως μέσο συγκρότησης κοινωνικών αναπαραστάσεων και πολιτειακής ταυτότητας. Το τελευταίο εστιάζει στους δρώντες σχεδιασμού και εφαρμογής εκπαιδευτικής πολιτικής.

Η Béatrice Mabillon Bonfils, Université de Cergy Pontoise, εστιάζει στο γαλλικό ουδετερόθρησκο δημόσιο σχολείο. Το τελευταίο δεν παρείχε θρησκευτική εκπαίδευση από το 1905, όμως, την τελευταία δεκαετία κάνει προσπάθειες προς μια διαθεματική διδασκαλία του θρησκευτικού φαινομένου. Η συμβολή της εξετάζει τη συγκρότηση των αναπαραστάσεων του Άλλου και πιο συγκεκριμένα του Ισλάμ μέσα από την ανάλυση περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας για το μαθητή και το δάσκαλο της Β' και Γ' Λυκείου που διδάχτηκαν τη σχολική χρονιά 2015-2016. Η συγκεκριμένη χρονιά είναι σταθμός στη νεότερη ιστορία της Γαλλίας καθώς

ταλανίζεται από τρομοκρατικές επιθέσεις που διεξάγονται στο όνομα της ισλαμικής θρησκείας και συνεισφέρουν στην κατασκευή του «μουσουλμανικού προβλήματος», όπου το «κακό» ταυτίζεται με το Ισλάμ και η απαίτηση για σεβασμό στη γαλλική ιστορία αλλά και στις γαλλικές αξίες και παραδόσεις επανέρχεται στην επικαιρότητα νομιμοποιημένη. Η συγγραφέας αναγνωρίζει ότι τα σχολικά βιβλία είναι μόνο μια από τις παραμέτρους της μαθησιακής διαδικασίας, παρόλα αυτά κατέχουν κεντρική θέση. Όταν λοιπόν, η ανάλυσή τους δείχνει ότι δεν είναι ουδέτερα σχετικά με το ζήτημα «Ισλάμ» (ή ότι αποσιωπούν πτυχές της ιστορίας, για παράδειγμα η αφρικανική ιστορία είναι απύσαστα από τα βιβλία), τότε η σιωπή αυτή θέτει ερωτηματικά σχετικά με το υποτιθέμενο ουδετερόθρησκο σχολείο, αλλά και για τον τρόπο αντιμετώπισης ενός σημαντικού τμήματος του μαθητικού πληθυσμού. Πιο συγκεκριμένα, η ανάλυση δείχνει ότι, αφενός το Ισλάμ συνδέεται με την «ισλαμοποίηση» και στη συνέχεια με το ριζοσπαστικό Ισλάμ, αφετέρου, είναι κάτι εκ φύσεως ξένο προς τη Γαλλία και συνεπώς οι μουσουλμάνοι είναι ξένοι. Ανεκδοτολογικά, ο κίνδυνος ισλαμοποίησης αποδεικνύεται από την πτώση και ισλαμοποίηση της Κωνσταντινούπολης, σε μια θεώρηση του κόσμου στο δίπολο «χριστιανοί»-«μουσουλμάνοι».

Ο Saeed Paivandi, Université de Lorraine, αναφέρεται στη σχέση σχολείου και θρησκείας στο Ιράν, κάνοντας μια ιστορική αναδρομή από τη θεσμοθέτηση του εκπαιδευτικού συστήματος στη σταδιακή εκκοσμίκευση του από τη δυναστεία Παχλαβί μετά το 1906 καταλήγοντας στην αντιμεταρρύθμιση που εφαρμόστηκε από την Ισλαμική Δημοκρατία του Ιράν ύστερα από την επανάσταση του 1979. Έχει ενδιαφέρον ότι η θρησκευτική εκπαίδευση δεν έλλειψε ποτέ από το περσικό εκπαιδευτικό σύστημα ακόμα και μετά την επανάσταση του 1906. Εκείνο που αλλάζει όμως με την ισλαμική επανάσταση του 1979 είναι η θεώρηση, το περιεχόμενο και η θέση της σιιτικής εκπαίδευσης σ' αυτό. Σε κάθε περίπτωση, εκείνο που τονίζεται στο κείμενο είναι η συσχέτιση των όποιων αλλαγών στη θρησκευτική εκπαίδευση με ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές μεταβολές και εξελίξεις. Πράγματι, η τελευταία επανάσταση, έχοντας ως στόχο να σβήσει τα ίχνη της δυτικής επιρροής, επιχειρεί την ισλαμοποίηση ή απεκκοσμίκευση του σχολείου. Η επονομαζόμενη δυτική επιρροή φαίνεται να συνδέεται με τρία φαινόμενα που εξελίχθηκαν κατά τον 19^ο αιώνα. Πρώτον, μέσω των διεθνών σχέσεων και επιρροών, στις αρχές του 19^{ου}, φτάνουν και γίνονται αντιληπτές στο Ιράν οι αλλαγές που συντελούνται στον κόσμο με την ίδρυση νέων θεσμών (κοινοβούλιο, εκπαιδευτικό σύστημα, κτλ). Έτσι, υιοθετείται μια πολιτική αποστολής φοιτητών στο εξωτερικό, κυρίως το Ηνωμένο Βασίλειο. Αυτοί, με την επιστροφή τους, μεταφέρουν γνώσεις και εμπειρίες οι οποίες είχαν ποσοτικά περιορισμένο αλλά ποιοτικά ουσιαστικό αντίκτυπο. Δεύτερον, η έλευση στο Ιράν (ιερ)αποστολών, από τη δεκαετία του '30 και μετά, οδηγεί στη δημιουργία σχολείων, αρχικά, για τις διάσπαρτες την εποχή εκείνη χριστιανικές κοινότητες, στη συνέχεια όμως και για παιδιά μουσουλμάνων κυρίως της ανώτερης τάξης που επέλεγαν αυτά τα σχολεία για την ποιότητά τους. Από την άλλη, πολλές φορές, τα σχολεία αυτά ήταν τύποις θρησκευτικά στο βαθμό που οι ιδρυτές τους δεν ακολουθούσαν τις δογματικές επιταγές αλλά εφαρμόζαν μια εκπαίδευση ανοικτή και ανθρωπιστική. Τρίτον, από τα μέσα του αιώνα, εμφανίζονται στο Ιράν, μια σειρά ιδρυμάτων, πολλές φορές επαγγελματικής εκπαίδευσης, που είναι τύποις θρησκευτικά ουσιαστικά όμως εκκοσμιευμένα. Τα φαινόμενα αυτά δημιουργούν μια τάση η οποία εγγράφεται στα καταστατικά κείμενα της επανάστασης του 1906 για τον εκσυγχρονισμό της χώρας στο κέντρο του οποίου ήταν η εκκοσμίκευση των θεσμών. Σε αυτό το σημείο ο συγγραφέας σημειώνει ότι η πορεία εκκοσμίκευσης του εκπαιδευτικού συστήματος δεν σήμαινε την κατάργηση της θρησκευτικής εκπαίδευσης, αλλά τον έλεγχο του συστήματος (οργάνωση, λειτουργία, χρηματοδότηση) από το Κράτος, σε μια μεταρρύθμιση που γινόταν από τα πάνω προς τα κάτω. Έτσι, αν και μέρος

των θρησκευτικών εκπροσώπων συνεργάστηκε σε αυτή τη μεταρρύθμιση ένα σημαντικό τμήμα αντέδρασε έντονα και διαχρονικά, θεωρώντας ότι πρόκειται για ξένη εισβολή. Από τη δεκαετία του 1960, η αντίδραση αυτή οργανώνεται με την ίδρυση ενός παράλληλου ιδιωτικού δικτύου θρησκευτικών σχολείων που ακολουθούν τυπικά το επίσημο πρόγραμμα προσθέτοντας όμως μια έντονη θρησκευτική εκπαίδευση. Μετά την ιστορική τοποθέτηση, ο ερευνητής, έρχεται στο σήμερα και στο πλαίσιο του ισλαμικού καθεστώτος, που προγραμματικά αποβλέπει στη δημιουργία του «μουσουλμάνου επαναστάτη» ο οποίος αντιμάχεται τη δυτική διείσδυση. Μελετά λοιπόν, τα σύγχρονα σχολικά εγχειρίδια ως μέσο της πολιτικής εξουσίας για την εφαρμογή της νέας ισλαμικής εκπαιδευτικής πολιτικής. Ο σχολικός λόγος εξετάζεται υπό το πρίσμα του διπόλου γνώσης/πίστης και των αντιφάσεων που προκαλούνται.

Η συνεισφορά του Albert Kony Dione, Université de Rouen, αναφέρεται στη μεταρρύθμιση που λαμβάνει χώρα, από τη δεκαετία του 2000 και μετά, στη Σενεγάλη, πολυφυλετική και πολυθρησκευτική χώρα με πληθυσμιακά επικρατέστερη θρησκεία το Ισλάμ. Η παροχή θρησκευτικής εκπαίδευσης γινόταν παραδοσιακά είτε από ιδιωτικά σχολεία είτε από τα daara (ισλαμικά σχολεία), με αποτέλεσμα ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού να μην πηγαίνει καθόλου στο γαλλόφωνο δημόσιο σχολείο. Ένας από τους στόχους αυτής της μεταρρύθμισης είναι η εργαλειοποίηση της θρησκευτικής εκπαίδευσης με στόχο την καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού, τη γενίκευση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης αλλά και την υπάγωση των daara στο δίκτυο του εθνικού εκπαιδευτικού συστήματος συνεπώς και την υπάγωγή τους στον κρατικό έλεγχο. Το τελευταίο στοχεύει, αφενός, στον έλεγχο του προγράμματος και της διδασκαλίας στα ισλαμικά σχολεία, αφετέρου, στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και την ισχυροποίηση της εθνικής ταυτότητας. Η στόχευση αυτή άλλοτε προκάλεσε αντιδράσεις κι άλλοτε οδήγησε σε συνεργασίες. Στην τελευταία περίπτωση, οι θρησκευτικοί ηγέτες και υπεύθυνοι απέκτησαν ένα αυξημένο θεσμικό ρόλο και λόγο στις δημόσιες υποθέσεις της Σενεγάλης πολύ δε περισσότερο που η θρησκευτική εκπαίδευση εντάσσεται πλέον σε όλα τα δημόσια δημοτικά σχολεία της χώρας. Από την άλλη, η γενίκευση αυτή έδωσε το δικαίωμα και σε άλλες θρησκείες, ιδιαίτερα τον Χριστιανισμό, να ενταχθούν στο σχολικό πρόγραμμα εκεί όπου ο πληθυσμός έχει άλλη από το Ισλάμ θρησκευτική ένταξη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης ότι αυτή η μεταρρύθμιση στηρίζεται οικονομικά τόσο από την Παγκόσμια Τράπεζα όσο κι από την Ισλαμική Τράπεζα Επενδύσεων, προφανώς η κάθε μια για τους δικούς της λόγους. Το αν ο αρχικός σχεδιασμός της μεταρρύθμισης υλοποιείται ή όχι λόγω και των υπαρκτών οικονομικών περιορισμών της Σενεγάλης είναι από τα ζητήματα που το άρθρο διαπραγματεύεται. Πράγματι, ο Dione μέσα από μία έρευνα επίσημων εγγράφων και πεδίου παρουσιάζει τα προβλήματα στα οποία προσκρούει η εφαρμογή της μεταρρύθμισης.

Αυτές είναι λοιπόν κάποιες από τις πτυχές επιστημονικής ενασχόλησης του τομέα «σχολείο και θρησκεία». Για πολλούς θέμα συντηρητικό και ξεπερασμένο για άλλους γόνιμο προς εξερεύνηση, το ζήτημα της θρησκευτικής εκπαίδευσης δεν μοιάζει να είναι συγκυριακό. Η ριζοσπαστικοποίηση των θρησκευτικών ταυτοτήτων που οφείλεται εν μέρει στη σύγκρουση θρησκευτικού και επιστημονικού λόγου, η άνοδος του θρησκευτικού φανατισμού, η αυξανόμενη μετακίνηση πληθυσμών άνα τον κόσμο, η ανάδυση τοπικών και υπερεθνικών μοντέλων πολιτεϊότητας, η εργαλειοποίηση της θρησκευτικής ένταξης ως έκφρασης της κοινωνικής δυσανεξίας και ματαίωσης δείχνουν ότι είναι ένα φλέγον θέμα που θα συνεχίσει ν'απασχολεί την ερευνητική κοινότητα για τις επόμενες δεκαετίες.

Τέλος, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τους Jean Houssaye (ομότιμος καθηγητής Université de Rouen), Marie-Françoise Fave-Bonnet (ομότιμη καθηγήτρια Université de Nanterre-Paris X), Augustin Mutuale (καθηγητής Institut Catholique de Paris), Nicole Blondeau (επίκουρη καθηγήτρια

Université de Paris VIII – Saint Denis), Ferroudja Allouache (επίκουρη καθηγήτρια Université de Paris VIII – Saint Denis), Emilie Dubois (επίκουρη καθηγήτρια Université de Rouen), και Brigitte Beauzamy (συμβασιούχο καθηγήτρια Institut Catholique de Paris) για τη συμβολή τους, ως εξωτερικοί αξιολογητές, στη δημοσίευση του παρόντος τεύχους.

Βιογραφικά σημειώματα

Η **Έλενα Καραχοντζή** είναι συμβασιούχος Καθηγήτρια στο Τμήμα της Εκπαίδευσης (Catholic University of Paris). Έχει διδακτορικό από τα Πανεπιστήμια Πατρών και Université de Paris 8. Στο πλαίσιο της διδακτορικής της διατριβής και των δημοσιεύσεων, έχει εργαστεί πάνω στην ευρωπαϊκή πολιτειότητα και στην ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική, όσον αφορά στην ένταξη της θρησκευτικής και πολιτισμικής ετερότητας στο εκπαιδευτικό σύστημα. (E-mail: elkargr@gmail.com).

Ο **Γιώργος Σταμέλος** είναι Καθηγητής Εκπαιδευτικής Πολιτικής στο ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Πατρών. Τα πεδία των ερευνητικών του ενδιαφερόντων είναι η Εκπαιδευτική Πολιτική της Ανώτατης Εκπαίδευσης, η Ευρωπαϊκή Εκπαιδευτική Πολιτική και η Κατάρτιση των Εκπαιδευτικών. Είναι μέλος της Αρχής Διασφάλισης και Πιστοποίησης της Ποιότητας στην Ανώτατη Εκπαίδευση (ΑΔΙΠ), υπεύθυνος για τις Ανθρωπότητες. Είναι συντονιστής του διαπανεπιστημιακού δικτύου Ανώτατη Εκπαιδευτική Πολιτική (HepNet) (<http://hepnet.upatras.gr>) και διευθυντής του διαπανεπιστημιακού μεταπτυχιακού προγράμματος «Εκπαιδευτική Πολιτική της Ανώτατης Εκπαίδευσης: Θεωρία και Πράξη». (E-mail: stamelos@upatras.gr, gstam@otenet.gr).